

ARJEN J. LOOYENGA

Het Amsterdam van Alberdingk Thijm

Joseph Alberdingk Thijm was een veelzijdig man. Hij was koopman, boekhandelaar en uitgever, architectuur- en kunstcriticus, kenner van de middeleeuwse symboliek, Vondelspecialist, grondlegger van de monumentenzorg en vooral voorman van de katholieke emancipatie. En dan was hij nog eens Amsterdammer in hart en nieren. Hij hield van de stad, ook al was hij niet blind voor haar minder gunstige kanten. Hij had er zijn bedrijven en woonde er op verschillende adressen. Gedurende zijn leven onderging de stad aanzienlijke veranderingen, van stagnatie naar nieuwe bloei. Hij voelde zich bij dit alles zeer betrokken. Het is Thijm de Amsterdammer die wij in deze bijdrage willen belichten. In overeenstemming met Thijms liefde voor de middeleeuwen, willen wij zijn verhouding tot Amsterdam schilderen in een triptiek. Op het eerste luik zien wij dan hoe Thijm Amsterdam aantrof, op het tweede hoe hij het zou willen hebben en op het derde hoe het werd.

1. Hoe trof Thijm Amsterdam aan, toen hij tot de jaren des onderscheids was gekomen? Het was een stad in verval en dat was al jaren zo. In de zeventiende eeuw was Amsterdam het kloppend hart van Nederland, in het begin van de negentiende eeuw was het een bijna failliete boedel. Het was dan wel officieel de hoofdstad van het koninkrijk, maar dat leverde de stad niets op. Het regeringscentrum en de koninklijke residentie bevonden zich in Den Haag; het Amsterdamse koninklijk paleis stond, evenals nu, het grootste deel van het jaar leeg. Het aantal inwoners was dramatisch afgenomen; in 1795 waren het er nog 221-dui-

zend, in de tijd van de Franse inlijving waren het er nog maar 180-duizend. Er werd weinig nieuw gebouwd, integendeel: veel wijken vertoonden vervallen of half gesloopte huizen. Trouwens de bebouwing van de grachtengordel was reeds aan het einde van de zeventiende eeuw tot stilstand gekomen.

Nu was de Republiek als geheel in de achttiende eeuw al minder bloeiend dan tevoren, al gold dat niet voor alle sectoren in gelijke mate. Amsterdam bleef in die tijd een belangrijk financieel centrum. Ook in de negentiende eeuw behield de stad in dat opzicht zijn betekenis, zij het minder internationaal gericht dan in de achttiende eeuw. De goederenhandel werd zwaar getroffen door het door Napoleon opgelegde continentale stelsel. Na de Franse tijd herstelde de handel zich enigszins. Door de vestiging van de Nederlandsche Handelmaatschappij in Amsterdam in 1831 werd de stad weer van belang als centrum voor de handel in koloniale waren, maar van een echte bloei was nog lang geen sprake. De scheepvaart bleef van grote betekenis. Thijms eigen zaak hing daarmee samen: de XIX Zwitsersche Cantons. Verduurzaamde levensmiddelen voor scheepsprovisies of koloniale waren. Een probleem was de bereikbaarheid van de haven. Grote schepen konden niet voorbij Pampus komen. De aanleg van het Noord-Hollands Kanaal bracht grote verbeteringen, alleen bleek het op den duur niet geschikt voor grotere schepen. De nijverheid was sterk teruggelopen. De textielnijverheid, eens van vrij grote betekenis, liep sterk terug, mede door de concurrentie van de in de achttiende eeuw opgekomen Engelse textielindustrie. De suikerraffinaderij, eens ook een belangrijke tak van nijverheid, stelde niet veel meer voor. In het hele land heerste een zekere economische stagnatie, al heeft recent onderzoek dat beeld wel enigszins genuanceerd. Wel heerste in brede kring een conservatieve stemming, wars van initiatieven en innovaties. De mentaliteit, gehékeld door Thijms vriend Potgieter als de geest van Jan Salie. De geringe bloei en de bevolkingsachteruitgang had-

den voor sommigen ook voordelen: huizen waren goedkoop. Dat stimuleerde een trekje dat veel Amsterdammers al lang eigen was: de neiging om vaak te verhuizen. Thijm was daarin geen uitzondering. Hij is binnen Amsterdam vijf keer verhuisd; geen geringe zaak, als men zich alleen al de omvang van zijn boekerij voor ogen stelt. Het langst heeft hij gewoond op Nieuwezijds Voorburgwal 161, dat hij eerst bewoonde van 1846 tot 1853 en waar hij zich wederom vestigde in 1868 om er tot zijn dood te blijven.

Amsterdam was geen koninklijke residentie, maar het was dat wel korte tijd geweest, onder Lodewijk Napoleon. Dat had de stad handen vol geld gekost en weinig opgeleverd. Integendeel, zij was haar stadhuis kwijt geraakt. Het was vele Amsterdammers een doorn in het oog dat het roemruchte raadhuis nu paleis was en vooral dat het bijna nooit als zodanig werd gebruikt. Het heeft dan ook niet aan pogingen ontbroken om Jacob van Campens scheping haar oude bestemming te doen herkrijgen. Ook Thijm heeft zich in dat opzicht niet onbetuigd gelaten. Tevergeefs, zoals men weet.

De religieuze verhoudingen waren sinds de ondergang van de oude Republiek in 1795 drastisch gewijzigd. Voor die tijd bestond er in de Republiek maar één officiële kerk, de publieke Gereformeerde Kerk, overigens geen staatskerk. De overheden poogden weliswaar op allerlei manieren invloed uit te oefenen op het reilen en zeilen van de Kerk, maar deze was in beginsel zelfstandig. Alle andere religieuze groeperingen werden in min of meerdere mate getolereerd, waarbij regionaal vaak grote verschillen bestonden. Amsterdam was in dit opzicht relatief tolerant. De Lutheranen konden grote openbare kerken oprichten en, wat nog veel uitzonderlijker was, de joden konden synagogen bouwen die het stadsbeeld ter plekke volkomen beheersten. De doopsgezinden, remonstranten en katholieken dienden zich tevreden te stellen met schuilkerken, dat wil zeggen kerken die vanaf de openbare weg niet zichtbaar waren. Dat belette de desbetreffende religieuze

gemeenschappen niet om soms tamelijk grote en rijke kerken tot stand te brengen. Men denke aan de Oude Remonstrantse Kerk (De Rode Hoed) aan de Keizersgracht of aan de oude Mozes en Aäronkerk, die in 1841 werd vervangen door het huidige kerkgebouw.

In 1795 kregen alle religieuze gezindten gelijke rechten. In beginsel tenminste, in de praktijk duurde dat vaak nog heel lang. De katholieken waren in Amsterdam steeds een vrij grote groep gebleven. De officiële gelijkstelling van de katholieken betekende zeker geen afscheid van de schuilkerken. De meeste bleven nog lang in gebruik; zo bijvoorbeeld de zogeheten Franse Kerk aan de Boommarkt, waar Alberdingk Thijm ter kerke ging. De eerste nieuwe rooms-katholieke kerk in Amsterdam gebouwd sinds de Reformatie, de St.-Willibrordus binnen de Veste (De Duif), kwam reeds in 1796 tot stand, maar daar bleef het geruime tijd bij. Pas in 1817 kwam er een tweede kerk bij: de St.-Catharina aan het Koningsplein. Na 1830 neemt de katholieke kerkbouw in heel Nederland toe, ook in Amsterdam: de St.-Ignatius, bijgenaamd De Zaaier (1837), de Mozes en Aäron (1841) en de Papegaai (1848). Er waren zelfs in de jaren twintig plannen voor een bisdom Amsterdam; een ontwerp voor een kathedraal was reeds gemaakt door de architect Jan de Greef; door de troebelen rond de Belgische afscheiding kwam er niets van terecht.

Thijm was er als overtuigd rooms katholiek natuurlijk wel tevreden over dat hij en zijn geloofsgenoten nu over openbare kerken konden beschikken, maar over de stijl van deze gebouwen was hij niet zeer te spreken. Van de 'heidense', dat wil zeggen neoclassicistische, stijl van kerken als de Mozes en Aäron moest hij niets hebben. Voor hem was de middeleeuwse gotiek de ware christelijke stijl. Nu waren er al in de jaren veertig kerken verzezen in een op de gotiek geïnspireerde stijl; in Amsterdam de kerk de Papegaai, een kerk waarin met grote vrijmoedigheid de vormen van de middeleeuwse gotische steenarchitectuur werden geïmiteerd in hout en stuc. Van dat soort gotiek

moest Thijm niets hebben. Over de Papegaai en vergelijkbare kerken heeft hij zich vaak uiterst negatief uitgelaten. De door hem zo verfoeide ‘plaasteraars’ hadden opnieuw hun slag geslagen. De Redemptoristenkerk op de Keizersgracht, een werk van de vruchtbare kerkenbouwer Theodorus Molkenboer uit 1854 kwam in haar proporties veel dichterbij de middeleeuwse gotiek dan een kerk als de Papegaai. Thijm was over dat gebouw redelijk positief, voornamelijk omdat het naar een Belgisch voorbeeld was ontworpen (de Redemptoristenkerk te Mons), maar hij vond erin toch aanzienlijke ‘esthetische fouten’. Tegenover andere werkstukken van dezelfde Molkenboer was Thijm echter aanzienlijk minder welwillend. Hij wilde namelijk een architectuur, gebaseerd niet op de vormen, maar op de beginselen van de gotiek, volgens hem de zuiverste architectuur tot dan toe tot stand gebracht. Hier komen wij bij een van de eerste tegenstrijdigheden in het leven van Thijm. Hij verdedigde een kerkbouw gebaseerd op de principes van de gotiek, maar bleef zijn leven lang zijn eigen schuilkerk, de Franse Kerk, trouw, terwijl hij dat gebouw met zijn eenvoudige barokstijl op grond van zijn principes eigenlijk had moeten verwerpen. Gelukkig maar, zou men zeggen. Hij wist zijn eigen beginselen te relativeren voor een levende werkelijkheid. Thijm hield van Amsterdam, vooral natuurlijk van het middeleeuwse, maar ook de zeventiende eeuw, de tijd van de door hem zeer vereerde Vondel en van de schuilkerken, had zijn liefde. Hij verzette zich voortdurend tegen de aantasting van zijn stad en trouwens ook van andere historische steden. In het tijdschrift *De Spektator* en het door hem opgerichte en onder diverse namen door hem zelf voor een groot deel volgeschreven tijdschrift *Dietsche Warande*, had hij een rubriek ‘wandalisme’, waarin hij uiterst welsprekend de onverschilligheid en domheid hekelde waarmee men historische waarden bejegende. Hij keerde zich dikwijls in niet mis te verstane termen tegen de onverschilligheid en winzucht, die zo vaak het lot van historische monumenten

bepaalden. Zo schrijft hij over ‘de domme metselbende van thands die de ledematen van de bloeiend jeugdige koningsdochter (de kunst, A.L.) lid voor lid met penne-messen afzaagt’. Zijn uitspraken op dit gebied zijn in het licht van het huidige monumentenbeleid van de overheid nog steeds uiterst actueel! Ook hier weer een tegenstrijdigheid. Het was in zijn tijd mode, om topgevels (tuitgevels, trapgevels, halsgevels, klokgevels) te vervangen door lijstgevels. In tal van publicaties heeft hij dit modieus vertoon gehekeld: ‘Zoo doende eindigt een stad met te veranderen in het stalenboek der holschaven van de timmerlieden’. Zelf heeft hij echter in twee van dergelijke huizen gewoond: Singel 250 en Nieuwezijds Voorburgwal 161. Men vraagt zich af waarom hij zijn vriend en zwager, de architect Pierre Cuypers niet gevraagd heeft deze huizen aan te passen.

2. Wij zijn bij het tweede luik van ons triptiek: hoe wilde Thijm dat Amsterdam zou worden? Daarbij kunnen wij niet om de architect Pierre Cuypers (1827-1921) heen, die zich in 1865 in Amsterdam had gevestigd. Cuypers was afkomstig uit de provinciestad Roermond, maar was toch al vroeg kosmopolitisch georiënteerd. Hij had gestudeerd aan de Kunstacademie in Antwerpen en hij had connecties met het Rijnland, waar de voltooiingswerkzaamheden aan de Keulse Dom een enorme stimulans betekenden voor een heroriëntatie op de middeleeuwse kunst. Verder kende hij de befaamde Franse architectuurtheoreticus Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) persoonlijk en wist hij wat er in Engeland op het gebied van kerkelijke kunst en architectuur te koop was. Ook Thijm kende de geschriften van Viollet-le-Duc; zij hadden zijn eigen opvattingen sterk beïnvloed. Een belangrijke geestverwant van hem en van Cuypers was ook de Engelsman Augustus Welby Pugin (1811-1852), de mede-architect van het Parlementsgebouw in Londen en bouwer van verscheidene kerken, maar vooral bekend door zijn geschriften. Pugin verdedigde, evenals

Viollet-le-Duc, een zuivere en eerlijke architectuur, waarbij de materialen naar hun aard werden behandeld. Zijn opvattingen hadden een sterk moraliserende ondertoon. Gebouwen, met name kerken, gebouwd met surrogaatmaterialen waren volgens Pugin niet alleen lelijk, maar ook moreel verwerpelijk, omdat zij niet waren wat zij leken. Hij zou over de Amsterdamse Papegaai zeker een vernietigend oordeel hebben geveld. Pugin hield de middeleeuwse gotiek voor de ware christelijke stijl; hij wilde deze dan ook doen herleven. De middeleeuwen waren volgens hem een tijd die geheel was doordrenkt van katholieke vroomheid. Hij liet dat concreet zien in zijn boek *Contrasts* uit 1836, waarin hij steeds een middeleeuwse scène contrasteerde met een eigentijdse. De eigen tijd kwam er daarbij steeds het slechtst vanaf. Hij wilde terug naar de middeleeuwse stad, zoals hij die zich verbeeldde, een vrome christelijke stad, beheerst door talrijke kerktorens. De invloed van dit visioen was aanzienlijk, ook bij Thijm en Cuypers. Thijm droomde van een harmonische geordende christelijke maatschappij, waarin de kunsten weer de weerspiegeling zouden zijn van de maatschappelijke orde, zoals die het best was verwezenlijkt in het vermeende gouden tijdperk van de middeleeuwen. Ook Amsterdam moest volgens Cuypers en Thijm weer een christelijke stad worden, beheerst door kerktorens. Nu waren er nog verscheidene middeleeuwse kerken in de stad, maar die behoorden zonder uitzondering aan de protestanten. Dus wilden Cuypers en Thijm een soort alternatief kerkencircuit van nieuwe katholieke kerken, maar wel met een middeleeuwse uitstraling. Natuurlijk hadden zij en vele andere katholieken de stille hoop dat ook de middeleeuwse kerken eens weer terug zouden keren in de handen van de Moederkerk. Gezien de goede contacten die Thijm had met niet-katholieken, bij wie hij vaak meer weerklank vond dan bij zijn geloofsgenoten, kon hij dit niet al te luid zeggen.

Hoe dit visioen te verwezenlijken? De voorwaarden waren niet al te gunstig. Elders in Europa was de kerkbouw

een zaak van de staat of van de lokale overheid. Kerken werden daar beschouwd als belangrijke elementen in de stadsplanning en dikwijls op geëxponeerde plaatsen opgetrokken, als monument op een podest. Men kan dat goed zien in het negentiende-eeuwse Parijs, waar op strategische plaatsen monumentale gebouwen zijn opgetrokken; soms is dat een operagebouw, maar in veel gevallen zijn het kerken, overigens uitsluitend rooms-katholieke. De Amsterdamse stedenbouwkundige Jacobus Gerhardus van Niftrik heeft dergelijke opvattingen overgenomen in zijn grote uitbreidingsplan voor Amsterdam uit 1867, dat echter, als veel te ambitieus, niet tot uitvoering kwam. Op kleine schaal heeft Cuypers een dergelijk stedelijk concept weten te realiseren in de door hem ontworpen en geëxploiteerde Vondelstraat. Daar is de kerk het centrale oriëntatiepunt van de wijk, maar dit bleef een uitzondering. In Nederland was kerkbouw in de regel een zaak van de kerkgenootschappen zelf. Vooral de katholieken hadden nu veel kerken nodig. Deze werden meestal gebouwd daar waar men een geschikt terrein voor een betaalbare prijs kon verwerven. Of dat een in stedenbouwkundig opzicht goede plaats was, telde nauwelijks. Dikwijls werden de nieuwe kerken gewoon in de straatwand geplaatst. Men denke aan de Krijtberg aan het Singel (1880, Alfred Tepe) en aan de St.-Dominicus aan de Spuistraat (1885-1886, P.J.H. Cuypers). Bij de Posthoorn aan de Haarlemmerdijk stelde het gemeentebestuur bij monde van de genoemde Van Niftrik de eis dat de kerk wat naar achteren zou worden geplaatst zodat voor de kerk een plein kon worden aangelegd. Dergelijk 'welstandstoezicht' was toen echter een hoge uitzondering. Bij de St.-Dominicus heeft Cuypers geworsteld met het bouwterrein, dat alleen een bouw parallel aan de straat mogelijk maakte. De kerk valt dan ook niet zeer op. Door een hoge toren had zij meer presentie moeten krijgen, maar die is er nooit gekomen. Er is sprake van geweest om de smalle steeg aan de ingangszijde van de kerk te verbreden, maar ook dat is nooit gerealiseerd.

seerd. Soms waren de terreinen beter. Vooral de helaas gesloopte Maria Magdalenakerk van Cuypers aan de Spaarnedammerstraat was prachtig gesitueerd en rees hoog uit boven haar omgeving. Dit was min of meer toeval. De eveneens gesloopte St.-Willibrordus buiten de Veste (1871-1899) had een dominerende plaats aan de Amstel bij de Ceintuurbaan. Maar de stadsaanleg ter plekke heeft nooit veel rekening gehouden met de aanwezigheid van een zo monumentaal gebouw. Cuypers wist vaak zeer ingenieus met een moeilijk bouwterrein om te gaan, maar zijn collega Alfred Tepe (1840-1920) kon dat wellicht nog beter. Wanneer men de door deze bouwmeester ontworpen St.-Willibrorduskerk te Utrecht beziet (1876-1877), grotendeels ingebouwd door huizen, dan heeft men moeite te geloven dat hier de kerk tussen huizen moest worden ingewerkt, zo zeer lijkt dit een organisch gegroeid geheel. In Amsterdam kreeg deze architect het te stellen met het lastige bouwterrein voor de jezuïetenkerk De Krijtberg (1880). Hij ging met zijn gebouw de hoogte in en sloot zich in de opbouw van de gevel aan bij de ritmering van de aangrenzende grachtenpanden. Deze voorbeelden volstaan om te laten zien dat het in Amsterdam tot stand brengen van een christelijke stad à la Pugin bepaald geen sinecure was. De kerk was niet meer het algemeen geaccepteerde centrum van de samenleving, maar moest velerlei concurrentie dulden, niet alleen extern, maar ook intern; er waren immers meerdere kerkelijke gezindten. Er was hier geen overheid die het oprichten van kerkgebouwen als deel van een stedelijk programma opvatte. Het was vrijwel geheel privé initiatief. Toch bleek het de katholieken mogelijk om een krans van kerken in Amsterdam tot stand te brengen die het stedelijk landschap in sterke mate mede bepaalden. Was dit de nieuwe bloei van de hoofdstad, Amsterdam als christelijke stad? Wij komen bij het laatste luik van ons triptiek.

3. Hoe werd het? Vanaf ongeveer 1860 krabbelde de stad overeind. Handel en scheepvaart kregen een grote stimulans door de aanleg van het Noordzeekanaal in de periode 1870-1876. Van groot belang voor de handel was ook de liberalisering van de Indische markt; het monopolie van de Nederlandsche Handelsmaatschappij was eindelijk doorbroken. De bevolking groeide weer en de stad breidde zich in een hoog tempo uit. Dit gebeurde zonder al te veel visie. Het reeds genoemde uitbreidingsplan van ir. Van Niftrik werd te ambitieus bevonden; in plaats daarvan kwam een plan waarbij de bestaande perceelsindeling van het platteland werd overgenomen, wat leidde tot de eindeloze lange straten in de nieuwe wijken. Men deed dat in de wijk voor kleine luiden De Pijp, maar ook in de aanzienlijke wijk achter het Concertgebouw. Van grote betekenis waren de verbeterde aansluiting op het spoorwegnet en de bouw van het Centraal Station in 1881-1889, al betekende dat wel het verlies van het open IJ-front. Veel Europese hoofdsteden kenmerkten zich door brede boulevards: Parijs, Wenen, Brussel, om er maar enkele te noemen. Ook Amsterdam wilde zijn boulevards. Het gedeeltelijk gedempte Damrak werd de voornaamste entree van de stad met het Centraal Station als stadspoort en in zekere zin als stad in het klein. Ook de Nieuwezijds Voorburgwal werd getransformeerd tot boulevard. Zij werd daartoe volledig gedempt en kreeg geleidelijk een grotendeels nieuwe bebouwing. Thijm heeft deze demping vlak voor zijn huis nog net meegeemaakt. Hij heeft er zich opvallend genoeg nooit over uitgelaten, zodat niet bekend is hoe hij daarover dacht. Hij zal zich ongetwijfeld over de nieuwe bloei van de stad hebben verheugd, maar zich tevens zorgen hebben gemaakt over het daarmee gepaard gaande verlies aan historische waarden. Er kwam echter steeds meer verzet tegen de afbraak van veel historische gebouwen en tegen de boulevardmanie. Men moest, zo meenden velen, niet steden als Parijs en Brussel willen navolgen, maar het eigen karakter van de stad respecteren. De pleidooien die Thijm al veel

eerder voor behoud van stadsschoon had gehouden, begonnen vrucht te dragen.

Historische waarden kregen in deze tijd ook wel nieuwe kansen. De belangrijke kunstcollecties van het rijk kregen eindelijk een passende behuizing in het door Pierre Cuypers gebouwde Rijksmuseum (1885). Thijm was bij dit project actief betrokken. Een belangrijke stimulans voor het Amsterdamse culturele leven waren ook de Vondel feesten in 1867. Ook daarin had Thijm een groot aandeel. Zijn zwager Cuypers behoorde tot de initiatiefnemers tot de aanleg van het 'Rij- en Wandelpark', sinds de Vondel feesten in 1867 'Vondelpark' geheten. Vele andere sociale en culturele instellingen dankten hun totstandkoming ook aan particulier initiatief. Men denke aan de vele activiteiten van dr. Samuel Sarphati: het Paleis voor Volksvlijt, het Amstelhotel, diverse broodfabrieken, een aantal nieuwe woonwijken etc. In 1888, een jaar voor Thijms dood, kreeg de stad een volwaardig en weldra zeer beroemd Concertgebouw, ook al weer het resultaat van particulier initiatief. Amsterdam kwam dus weer tot bloei. Werd het ook weer een christelijke stad zoals Thijm en Cuypers dit hadden gewenst? Er kwamen vele katholieke kerken bij, maar in verscheidene gevallen werden zij nooit voltooid. De kerken werden vaak met moeite in een bestaande stedelijke context ondergebracht. De geloofseenheid, waarvan Pugin en de zijnen droomden, is niet teruggekeerd. Nergens zag men dit duidelijker dan in de nabijheid van het Vondelpark. Vlak bij elkaar stonden daar de eerste kerk ter wereld gewijd aan het Heilig Hart van Jezus, Cuypers' Vondelkerk (1870) en de Koepelkerk, opgericht in 1879-1884 als 'dankzeggend aandenken aan de bevrijding van den Spaanschen druk' en gebouwd op initiatief van de hervormde predikant J.P. Hasebroek, met wie Thijm overigens goede betrekkingen onderhield. De geloofseenheid was voor goed verbroken. Thijm was waarschijnlijk realistisch genoeg om in te zien dat het visioen van een christelijke stad niet reëel was, maar het moet hem toch hebben gepakt. Er

zijn aanwijzingen dat in de opbouw van Cuypers' twee grootste werken, het Rijksmuseum en het Centraal Station iets van deze idee van de stad als een christelijke metropool is verwezenlijkt. Beide gebouwen zijn opgevat als stadspoorten, beide vormen een mikrokosmos van de ideale stad.

Tenslotte: Amsterdam is een stad vol tegenstrijdigheden: het is de hoofdstad des Rijks, maar geen regeringszetel; het heeft een van de fraaiste raadhuisen ter wereld, maar dit dient niet als raadhuis. Het raadhuis is wel een paleis, maar de koningin woont er niet. Amsterdam is een moderne stad, maar zijn basisstructuur wordt nog altijd bepaald door de van oost naar west nog altijd goeddeels ondoordringbare middeleeuwse binnenstad. Het wil een supernieuw metrosysteem: de Noord-Zuidlijn. Deze volgt nog steeds de middeleeuwse hoofdverbinding Noord-Zuid. Paradoxen genoeg. Ook Thijm was een en al tegenstrijdigheid: hij was soms revolutionair in zijn denkbeelden, maar tevens gezagsgetrouw; hij was overtuigd rooms-katholiek, maar tevens anticlericaal. Hij was katholiek, maar vond de meeste weerklank bij andersdenkenden. Hij was schrijver/intellectueel, maar tevens koopman. En zo kan men verder gaan. En dus past hij als weinigen bij de stad waar hij woonde en die hij zo lief had. Het is goed dat hij in Amsterdam weer eens in het zonnetje is gezet.

LITERATUUR

J.A. Alberdingk Thijm, *Over de kompositie in de kunst. Eene aanwijzing der aesthetische verhoudingen in de architectuur, de muziek, de poëzie, de schilder-, beeldhouw- en gebarenkunst*, Amsterdam 1857. Ook in: *Werken van J.A. Alberdingk Thijm* 4.1, Amsterdam-'s Gravenhage, 1909, 208-331.

Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw, Bussum-Amsterdam 2000.

W. Bennink, *Alberdingk Thijm. Kunst en karakter*, Utrecht 1952.

Gerard Brom, *Alberdingk Thijm*, Utrecht 1956.

- Herman Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800*, Amsterdam 1982.
- Hans Duijker, *Een beeld van Alberdingk Thijm*, Hilversum 2001.
- P.A.M. Geurts e.a. (red.), *J.A. Alberdingk Thijm. Erflater van de negentiende eeuw*, Baarn 1992.
- W.F. Heinemeyer e.a., *Amsterdam in kaarten*, Ede 1987.
- Bernadette van Hellenberg Hubar, *Arbeid en bezieling. De esthetica van P.J.H. Cuypers, J.A. Alberdingk Thijm en V.E.L. de Stuers*, Nijmegen 1997.
- Guido Hoogewoud, Janjaap Kuyt, Aart Oxenaar, *P.J.H. Cuypers en Amsterdam. Gebouwen en ontwerpen 1860-1898*, 's Gravenhage 1985.
- Wies van Leeuwen, 'Alberdingk Thijm. Bouwkunst en symboliek', in: *De Sluitsteen* 5(1989), 3-43.
- Michel van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver*, Baarn 1995.
- J.D. Snel e.a. (red.), *En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw*, Delft 2000.